

Неліберальні демократії в сучасних політичних процесах

Ірина Застава

Кафедра політології, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, УКРАЇНА, м.Харків, пл.Свободи, 4, E-mail: zasadik@mail.ru

The article is devoted to consideration of the conception of illiberal democracy in a modern political thought. Approaches which are presented in Western political discourse in relation to the analysis of conditions of illiberal democracy formation are being described. Special attention is given to the main theoretical principles of F.Zakariya conception, in relation to the features of forming of illiberal democracy.

Ключові слова – illiberal democracy, democratization, authoritarianism, liberal democracy, liberalism.

Сучасні політичні системи західного типу, які виходять коріннями з форм державного устрою XVIII-XIX ст., виникли не просто під впливом лібералізму, їх сутність – ліберально-демократичний синтез. Тому, наприкінці XX століття демократія стала узвичаєним стандартом державного управління в усьому світі. *Актуальність* розгляду концепції неліберальної демократії зумовлена демократизаційними процесами, які характеризуються своєю багатовекторністю та багатоманітністю, призводячи до руйнування ієрархій, відкриття колись закритих систем, тиску мас, які вимагають соціальних змін. Все більше дослідників відмічають виникнення різних нових типів квазідемократичних режимів, фасадної демократії або навіть виборного авторитаризму [1, с.5]. Значне розмаїття форм демократичних переходів та багаточисельні парадокси кінцевих результатів демократичних перетворень особливо *актуалізують* дослідження окресленої проблематики. Демократизація як складний, неоднозначний феномен викликає багато дискусій щодо того, наскільки вона дійсно може розглядатись як глобальна тенденція, визнаючи те, що на рівні країн виникають так звані неліберальні демократії [2, с.1–18], квазідемократії, псевдодемократії та інші види „дефектної” демократії. Наразі відбувається кореляція процесів демократизації та лібералізації, ототожнення вільних виборів і справедливого політичного устрою. Нескінченна „демократизація демократії” може привести до охлократії і в остаточному підсумку до тиранії. За таких умов демократична система правління може стати і неліберальною, привести до тиранії більшості або слугувати укріпленню влади авторитарних правителів. Тому глобальний характер сучасної хвилі демократизації не виключає в окремих країнах зворотного руху до авторитаризму. Спроби концептуалізації категорії „перехідних демократій”, зокрема „неліберальної” демократії та зв’язування її з західними та вітчизняними науковими доробками мали місце у західних (Ф.Закарія, Л.Даймонд), вітчизняних (А.А.Фісун) та російських науковців (А.Ю.Мельвіль, Г.И.Вайнштейн, В.Я.Гельман, А.Пшеворский, А.Володин, Н.Косолапов, Н.А.Симонія). *Мета* статті полягає у висвітленні основних принципів неліберальної демократії.

Завдання статті полягає у виокремленні базових умов формування неліберальної демократії в умовах сучасної демократизації світових держав.

Дискурс про „дефектні” форми демократії посттоталітарних суспільств відрізняється нечіткістю термінологічної бази. Відзначимо, що у політології є поняття „демократії” з прикметниками, які за допомогою предикатів описують змістовну сутність демократії (наприклад, імітаційна, фасадна, неліберальна демократії та ін.). Серед теорій недосконалої демократії виділяють концепції гібридної демократії, процедурної демократії, мінімальної демократії, однак вони не цілком характеризують ситуацію, коли еліти використовують недосконалість процедур та інститутів для втримання влади та стримування демократизації. Ф.Закарія відзначає, що демократія може бути і неліберальною, що вона нерідко слугує зміцненню влади авторитарних правителів і цілком може перешкоджати „проgresу свободи”. Існує цілий спектр неліберальних демократичних держав: від тих, які майже стали ліберальними демократичними державами до тих, які є майже диктатурами (наприклад, держави в Східній Європі, Азії, Африці, Латинській Америці та на Близькому Сході); від країн з помірними порушеннями, на зразок Аргентини, до майже тиранії, на зразок Казахстану і Білорусії, з такими країнами, як Румунія і Бангладеш, у континуумі між ними. Такі країни як Україна і Венесуела, займають положення десь між двома крайностями. У більшості цих країн вибори рідко бувають настільки ж вільними та чесними, як сьогодні на Заході, але вони відображають дійсну участь народу в політиці та підтримку, надавану обраним [3, с.56]. Яскравим тому підтвердженням є історія більшості африканських країн, у яких демократичні перетворення обернулися неефективним управлінням і привели до влади відверто диктаторські режими.

Невдачі молодих демократій породили низку теорій, які прагнуть пояснити феномен формальної демократії та виборів без реальної свободи. В середині першого десятиліття XXI століття західна політична думка зробила крок до легалізування висунутої ще в середині 1980-х років концепції неліберальної демократії [4, с.31]. Термін „неліберальні демократії” (illiberal democracy) був введений американськими сходознавцями для позначення специфічних режимів нових індустриальних країн Південно-східної Азії, для яких (як пізніше для Тайваню і Південної Кореї) були характерні поєднання елементів формальної процедурної демократії і жорсткого авторитаризму. Цей термін був сприйнятий зарубіжними політологами

насторожено, оскільки він побічно містив у собі сумнів в універсальній значимості „класичних моделей” демократії, які в зарубіжній науці трактувалися як єдино демократичні та були гідні такими вважатися. Американський політолог Ф. Закарія в 2003 р. „заново відкрив” термін „неліберальні демократії” для характеристики процесів демократизації та лібералізації в сучасному світі, надавши цьому терміну широку популярність і стимулювавши відповідну дискусію [4, с.33]. Сучасне уявлення про „неліберальну демократію” поєднується з концепцією „авторитарного парламентаризму” (1984 р.) російського теоретика Н.А. Симонії з тією відмінністю, що остання містить набір ознак, які утворюють каркас суспільства, що модернізується, на етапі переходу від традиційного стану до розвинених форм соціальної та політичної організації [5, с.302].

Формально неліберальною демократією може бути будь-яка демократія, яка не є ліберальною демократією. Однак, термін „неліберальна демократія” майже завжди використовується для особливого позначення авторитарності у представницькій (репрезентативній) демократії, в якій представникам органів влади обраних людьми притаманна схильність до корумпованості та недотримання закону. Це приводить до відчуження людей від діючої влади. Неліберальні демократичні уряди вважають, що якщо в них є мандат, то вони можуть діяти так, як вважають за доцільне, ігноруючи закони або конституцію та проводячи регулярні вибори. Саме цей тип „неліберальної демократії” розглядається в цій статті [6].

Ф.Закарія пропонує свою типологізацію демократії, заснованої на протиставленні ліберальної демократії (liberal democracy), як явища цілком позитивного, демократії неліберальній (illiberal democracy), яка перешкоджає формуванню республіканських порядків, адекватних сучасним вимогам. Термін „неліберальна демократія” не повністю передає значення англійського „illiberal democracy”. Говорячи про „неліберальну демократію”, ми підкреслюємо не її ворожість ліберальній демократії як інституту або розповсюдженій практиці (і тому не позначаємо її як non-liberal democracy), а ту обставину, що цей тип демократії не „увібрав у себе” справжні цінності лібералізму. Неліберальна демократія найчастіше виникає в умовах копіювання демократичних порядків у країнах, які не мали довготривалої демократичної традиції (наприклад Китай і Росія) [2, с.89–96]. Але, неліберальна демократія може виникнути і там, де колись існувала демократія ліберального типу [7]. Тому введений американцем Ф. Закарія термін неліберальної демократії досить точно характеризує режими Центральної Азії – слабке дотримання законності, взаємне відчуження громадян і влади, нестачу плюралізму, гіперконцентрацію влади та порушення прав. Зростання неліберальності у світі, зазначає Ф.Закарія, припало на середину 1990-х рр. – саме на час зміцнення центрально-азіатських режимів. По суті, за терміном

неліберальної демократії приховуються ті демократичні атрибути, яким авторитаризм дозволив існувати в системі.

У різних частинах світу режими, обрані демократичним шляхом (причому багато які з них переобрані повторно або підтвердили свою легітимність у ході загальнонародних референдумів), ігнорують конституційні обмеження своєї влади і позбавляють громадян фундаментальних прав. Такі режими, у яких перемішані виборність і авторитаризм, Ф.Закарія називає „неліберальними демократіями”, які „не вирізняються політичною або економічною ефективністю, тому що правлячі еліти складаються в них не по меритократичному принципу” [2, с.XVI.]. Підґрунтям „неліберальної демократії” слугує або популізм (Росія, Венесуела), або жорсткий контроль над політичним життям (більшість африканських країн). Як те, так й інше виявляється можливим завдяки відсутності забезпеченого і самостійного „середнього класу”, тому неліберальна демократія, як правило, стає наслідком передчасної демократизації. У результаті прискореної демократизації відбувається побудова неліберальної демократії, у якій змішані виборність і авторитаризм [2, с.89, с.XV]. Значна кількість сучасних держав не готова до засвоєння демократичних принципів. Це обумовлено як низьким рівнем господарського розвитку, коли для більшості населення політичні свободи взагалі на загал не є пріоритетним питанням, так і специфічною структурою народного господарства, яке дозволяє державі не опікуватися підвищенням ефективності власної діяльності. Серед чинників, котрі сприяють розвитку ліберальної демократії, одним із вирішальних є рівень добробуту суспільства. Як свідчить досвід, у бідних країнах вона не „приживається”, навіть якщо ці країни вибирають шлях демократичного розвитку після краху „рідного” авторитаризму або перемоги національно-визвольного руху, тому найчастіше „приживається” неліберальна демократія [8].

Ліберальна демократія нежиттєздатна в обстановці гостро відстоюваних етнічних переваг, тобто там, де більшість і меншість відомі заздалегідь і не піддані суттєвій динаміці [2, с.IX, 104]. Вибір, який повинні зробити для себе країни, що розвиваються, – це вибір між неліберальною демократією і ліберальною автократією. Причому ліберальна автократія виявляється, можливо, більш ефективним шляхом становлення ліберальної демократії [9]. Наприклад, в останні роки Сінгапур, Перу і Росія проходять етап „неліберальної демократії”, коли при впевненому економічному зростанні свобода преси, влада закону та особиста свобода будуть практично відсутні, поки не з’явиться шанс на вироблення ліберальних навичок і створення інститутів [10, с.82]. Фундаментом неліберальних демократій є структура економіки відповідних країн заснованої, як правило, на сировинному секторі. Проте заможність сама по собі ліберальну демократію не породжує. Економіка держав, багатих на корисні копалини, не має

стимулів для розвитку в капіталістичному напрямі і тому не сприяє становленню демократичних інститутів. Це видно на прикладі країн багатих на нафтові запаси, таких як Нігерія, Венесуела чи держави Перської затоки. Таким чином, володіння багатими природними копалинами може бути гальмом для політичної модернізації та економічного розвитку, а справжній демократизації служить тільки багатство, зароблене за рахунок реформування і капіталізації економіки [8].

Протягом останніх п'ятидесяти років практично всі „історії успіху” у світі відбувалися при ліберальних авторитарних режимах, наприклад у Тайвані, Південній Кореї, Сінгапурі, Чилі або в Китаї [9]. Форсований економічний ріст Тайваню протягом майже п'яти десятиліть призвів до диверсифікованості економіки і, як наслідок, унеможливив вольове (нехай навіть і досить кваліфіковане) управління економічними та соціальними процесами. Високі темпи економічного зростання, що доповнюються відносно помірними соціально-майновими диспаритетами, створюють сприятливі умови для поступової лібералізації суспільства, для еволюційного затвердження демократичних інститутів, практик та норм серед масових верств населення. „Неліберальна демократія” на Тайвані має, таким чином, вагомі підстави трансформуватися в демократію інституціалізовану (ліберальну) насамперед тому, що цей процес „спирається” на тверді політекономічні підстави. Успішність „ліберального проекту” напряму залежить від здатності суспільства використовувати політичні інститути демократії для розгортання соціально-економічних перетворень [4, с. 36]. На прикладі Пакистану та Росії видно, що ліберальна демократія може привести до появи автократа, який може бути, а може і не бути ліберальним. У випадку Пакистану, який мав неліберальну демократію, користь була отримана при меншому обсязі демократії та більшому обсязі лібералізму. У країні, на зразок Ірану, можливо, кращим варіантом було б одночасне збільшення обсягу демократії та лібералізму [11, с. 71].

За півтора десятиліття демократизації колишніх соціалістичних держав, які утворилися на його просторі, виявилася відсутність єдиного шляху політичних перетворень колишніх комуністичних країн. Частина з них – Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина – пішла по шляху повторення моделей класичного демократичного устрою. Інші – Болгарія, Латвія, Сербія, Хорватія, Боснія, Україна, Росія – демонструють різноманітні варіанти комбінації класичних і некласичних моделей демократизації. Треті – Грузія, Азербайджан, Казахстан, Киргизія – взагалі пішли в напрямку „плюралістичного авторитаризму”, хоча формально залишалися в рамках процедурної версії демократичного устрою. При цьому невідповідність класичним демократичним моделям тим очевидніша, чим далі регіон їх виникнення розташований від євро-атлантичного та західного культурно-політичного простору [4, с.36].

За межами Європи неліберальна демократія не стала ефективним засобом формування „демократії ліберальної” [7], і тому подібні режими менш прогресивні в порівнянні з тими, які не цілком демократичними методами установлюють принципи громадянського суспільства (Ф.Закарія називає їх „автократіями, які лібералізуються” [7]).

Система ліберального і при цьому „не цілком демократичного” суспільства може бути оптимальною для нинішньої ситуації політичною формою. Обґрунтовуючи її переваги, можна звернутися до історичного досвіду не тільки західних демократій, що сформувалися на базі аристократичних режимів, але й країн Третього світу, серед яких послідовно дотримуються демократичних принципів тільки колишні британські колонії [2, с.57]. Політичний устрій, який повинен спиратися на демократичні процедури, але не підмінюватися неліберальною демократією, Ф.Закарія визначає як конституційний лібералізм: „Протягом більшої частини сучасної історії характерною рисою урядів Європи та Північної Америки, які відрізнялися від урядів в інших частинах світу, була не демократія, а конституційний лібералізм” [2, с.20]. Таким чином, створення демократичного суспільства в країнах нинішньої периферії не вимагає негайної „демократизації” у традиційному розумінні. Можна провести паралель між політичною демократизацією та економічною модернізацією. Протягом останніх десятиліть економічні успіхи країн, де практикуються переважно авторитарні методи керівництва, стають більш успішно вражаючими, ніж в державах, які почали з реформування політичної сфери. У сучасних умовах автократичні режими, прихильні до дотримання суворих законів, відкривають перед своїми народами більше перспектив, ніж неліберальні демократії [7].

Таким чином, у другій половині 90-х років у багатьох регіонах, охоплених третьою хвилею демократичного переходу, спостерігається процес стагнації демократизації та збільшення кількості неліберальних демократій. Це стосується багатьох держав Африки, південно-східної Азії, країн колишнього СРСР, меншою мірою постсоціалістичної Східної Європи і Прибалтики [12]. Кількість неліберальних демократій зростає і до теперішнього часу невелика кількість неліберальних демократій дозріли до стану ліберальних демократій; у всякому разі, вони розвиваються в напрямку ще більшого нелібералізму. Багато країн, зовсім не перебуваючи в перехідному етапі розвитку, згодом перетворилися у форму правління, яка поєднує значний ступінь демократії зі значним ступенем нелібералізму [3, с.60].

Відзначимо, що протягом 1990-х років прогалина між неліберальною і ліберальною демократією постійно зменшувалася. Це виявляється в зростанні порушень прав людини, наступів на свободу слова, корупції на всіх рівнях державної влади, неефективності законодавчої та судової влади.

Застій демократизації та лібералізації й збільшення кількості неліберальних демократій пояснюється наступними факторами [13, с.49]:

1) слабкістю соціальної бази ліберального демократичного транзиту, який проявляється в слабкості середнього класу, його незначності (або недостатньої питомої ваги в соціальній структурі суспільства);

2) слабкістю і недостатньою структурованістю громадянського суспільства;

3) відсутністю ефективної багатопартійної системи при наявності безлічі дрібних політичних партій, які не в змозі створити реальну дійсну опозицію та мобілізувати громадян для забезпечення ефективного контролю над владними структурами;

4) украй слабкою поширеністю серед громадян ліберальної політичної культури.

Ліберальна автократія, або, на більш високому рівні розвитку, ліберальний конституціоналізм, виявляється більш ефективним шляхом становлення ліберальної демократії. Таким чином, аналізуючи досвід країн, які розвиваються, ми доходимо висновку, що імовірність побудови справді ліберальної демократії виявляється набагато вища там, де їй передувала ліберальна авторитаризм, а не там, де зміцнилася неліберальна демократія [2, с. XXVII].

ВИСНОВОК

Неліберальні демократії, квазідемократії, які перебувають на різних стадіях наближення до ліберальних демократій, так чи інакше, являють собою крок уперед у порівнянні з попередніми. Глобальний характер сучасної хвилі демократизації не виключає в окремих країнах зворотнього руху до авторитаризму [13, с.55]. Законність, а отже, і сила неліберальних демократій впливає з тієї обставини, що вони достатньо демократичні. Таким чином, головні небезпеки, які таїть у собі неліберальна демократія, полягають, з одного боку, у тому, що народ, який бачить, як влади маніпулюють його думкою, приходять до глибокого розчарування в демократії [2, с. 284]; з іншого боку - у тому, що її економічні основи не спонукають до господарської модернізації, а це приводить до поступового відставання в економічній сфері і породжує в людях почуття „відчуженості” [2, с. XVI, с.145]. Найбільша ж небезпека, яку становлять неліберальні демократії, навпаки, полягає в тому, що вони дискредитують саму ліберальну демократію, кидаючи тінь на демократичне правління [3, с.59]. Відзначимо, що перспективи становлення в країні стабільного та міцного ліберально-демократичного устрою (подібного існуючому в країнах Заходу) також залежить від змін в цінностях і діях політичних суб'єктів (як на рівні лідерів і організацій, так і на рівні мас) убік раціоналізації та лібералізації.

References

- [1] Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А.Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
- [2] Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; [пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева]. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.
- [3] Закария Ф. Возникновение нелиберальных демократий / Фарид Закария // Логос. – 2004. – № 2(42). – С. 55–70.
- [4] Володин А. Нелиберальные демократии и политическая эффективность / Андрей Володин // Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2006. – Т. 4, №1(10). – С. 30–39.
- [5] Симония Н.А. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Отв. ред. Л.И. Рейснер, Н.А. Симония. – М.: ГРВЛ, 1984. – С. 296–381.
- [6] Illiberal democracy: Encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationmaster.com/encyclopedia/Illiberal-democracy>
- [7] Иноземцев В. Будущее свободы. Нелиберальная демократия дома и за границей [Електронний ресурс] / Владислав Иноземцев. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/books/2649.html>
- [8] Сененко С. Парадоксы демократии / Светлана Сененко // Дзеркало тижня. – 2004. – № 17(492) 30 квітня – 15 травня.
- [9] Терентьев А. Фарид Закария. „Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами” [Электронный ресурс] / Александр Терентьев. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/book/farid_zakariya_budushee_svobody_neliberalnaya_demokratiya_v_ssh_a_i_za_ih_predelami_2008-8-19-12-53.htm
- [10] Косолапов Н. Нелиберальные демократии и либеральная идеология / Николай Косолапов // Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2004. – Т. 2, №2(5). – С. 80–87.
- [11] Закария Ф. Нелиберальная демократия пять лет спустя: судьба демократии в двадцать первом веке / Фарид Закария // Логос. – 2004. – № 2 (42) – С. 71–78.
- [12] Freedom in the World 1991–2008 (Table of Independent Countries) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=415&year=2008>
- [13] Мадатов А.С. Демократизация: особенности ее современной волны / А.С.Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 45–56.
- [14] Даймонд Л. Прошла ли „третья волна” демократизации? / Ларри Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.